

Βιβλιοκρισίες - Κριτικές αναλύσεις

Παντελής ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ADAM SCHAFF
ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΗ*

1. Τό βιβλίο τοῦ Adam Schaff *Język a Poznanie* ἐκδόθηκε τό 1964 στή Βαρσοβία, ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο Państwowe Wydawnictwo Naukowe· ὁ φιλόσοφος συγγραφέας του ἦταν τότε καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Βαρσοβίας. Τό 1973 τό βιβλίο ἐκδόθηκε στά ἀγγλικά μέ τόν τίτλο *Language and Cognition* (New York, McGraw-Hill), βασισμένο σέ μιᾶ μετάφραση τοῦ Olgierd Wojtasiewicz, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Robert S. Cohen καί εἰσαγωγή τοῦ Noam Chomsky. Ὁ Schaff ἦταν τότε καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης. Ἡ ἐλληνική ἐκδοση πού κυκλοφόρησε τό 1982 στηρίζεται ἀποκλειστικά στήν ἀμερικανική ἐκδοση, τήν ὁποία καί ἀναφέρει ὡς Πρωτότυπο. Σύμφωνα μέ τό βιογραφικό σημείωμα πού παραθέτει ἡ ἐλληνική ἐκδοση, ὁ Schaff εἶναι σήμερα διευθυντής τοῦ

* Α. Schaff, *Γλώσσα καί Γνώση*, μετάφραση Κώστα Ἀλάτση, Ἀθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος (δέν ἀναφέρεται ἔτος ἐκδοσης). Πρῶτο βιβλίο τῆς σειρᾶς *Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη* πού διευθύνει ὁ Εὐτύχης Μπιτσάκης.

ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ 36 (1981), σελ. 405 - 420
Copyright © 1983 ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ, Ἀθήνα.

Ευρωπαϊκού Κέντρου Κοινωνικών Ἐπιστημῶν τῆς Βιέννης, τό ὁποῖο χρηματοδοτεῖται ἀπό τήν UNESCO. Τά συγκεκριμένα προβλήματα πού πηγάζουν ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ὑπό ἐξέταση βιβλίο εἶναι μεταφορά τῆς ἀμερικανικῆς ἐκδοσης στά ἑλληνικά θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀργότερα· ἀλλά τά πιό πάνω στοιχεῖα ἀναφέρονται ἀπό τήν ἀρχή καί γιά νά κατατοπιστεῖ ὁ ἀναγνώστης γιά τό πότε καί ποῦ γράφτηκε τό ὑπό ἐξέταση ἔργο, ἀλλά καί γιατί εἶναι ἐνδεχόμενο ὁ ἐπιμελητής τῆς ἀμερικανικῆς ἐκδοσης — ἡ ὁποία ἄλλωστε, ὅπως δηλώνεται, εἶναι “βασισμένη σέ μιᾶ μετάφραση” — νά ἔχει κάνει ὀρισμένες ἐπιλογές ἢ ἄλλες παρεμβάσεις στό πολωνικό πρωτότυπο ἢ στήν ἀγγλική μετάφραση.

2. Τό ἰδιαίτερο στοιχεῖο τοῦ προκείμενου ἔργου εἶναι ὅτι δέν λύνει κάποιο παλαιότερο πρόβλημα, οὔτε καί θέτει ἕνα νέο, ἀλλά *χαρτογραφεῖ* ἕνα κλασικό πρόβλημα καί προσπαθεῖ νά τό θέσει σέ μιᾶ νέα βάση, ὥστε νά γίνει ἴσως δυνατή ἡ λύση του ἀπό ἕνα μελλοντικό ἐρευνητικό πρόγραμμα. Τά θετικά σημεῖα αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι ἡ μεθοδική καί μέ ἄποψη παρουσίαση τοῦ ἱστορικοῦ ἑνός κλασικοῦ φιλοσοφικοῦ προβλήματος, καί ἡ διερεύνηση τῆς δυνατότητας νά ἐξαχθεῖ μέσα ἀπό ἕνα θεωρητικό ἐρώτημα τό ἐμπειρικό ἐρευνητικό πρόγραμμα πού θά δώσει τήν ἀπάντηση. Τά ἀρνητικά σημεῖα εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος σέ μιᾶ βάση πού δέν εἶναι καί τόσο νέα καί πού ἴσως δέν προσφέρεται ἀπό τό ἴδιο τό πρόβλημα — ἔτσι ὅπως αὐτό τίθεται ἀπό τόν ἴδιο τόν Schaff — καί ἡ ἀτελής, ἴσως πρόωρη, καί ὄχι ἀκόμα καλοδουλεμένη πρόταση τοῦ μελλοντικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος πού θά δώσει τή λύση. Ὡστόσο, ἀκόμα καί μέσα ἀπό τά ἀρνητικά σημεῖα βγαίνει μιᾶ προσπάθεια μέ προκλητικό ἐνδιαφέρον. Καί ἂν ἡ ἐρευνητική πρόταση, πού εἶναι τελικά ἡ οὐσία τοῦ ἔργου αὐτοῦ, δέν εἶναι ἀκόμα σαφῆς καί ἐφαρμόσιμη στήν ἐπιστημονική πράξη, ἡ διάταξη καί ἡ ἀνάλυση τοῦ προβλήματος πού προηγούνται τῆς πρότασης ἔχουν τή δική τους μεθοδολογική καί ἐπιστημολογική ἀξία. Χωρίς νά εἶναι τό ἔργο αὐτό ἕνας λόγος περί μεθόδου, παρουσιάζει σαφῶς τή μέθοδό του, καί συχνά διακόπτεται ἡ ἐξέταση τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου του ἀπό χρήσιμες καί σωστά τοποθετημένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις - παρεμβολές· καί ἀκόμα ἡ ὅλη προσπάθεια ἀναφέρεται καίρια στό πρόβλημα τῶν σχέσεων φιλοσοφίας καί ἐπιστήμης. Γιά ὅλους τούς πιό πάνω λόγους, τό βιβλίο αὐτό τοῦ Schaff θά πρέπει ἴσως νά διαβαστεῖ ὡς ἕνα *σημαντικό ἔργο Ἱστορίας τῶν Ἰδεῶν* καί ὄχι ὡς δοκίμιο φιλοσοφίας τῆς γλώσσας, ἢ ὡς πρόταση ἐρευνας ἐφαρμοσμένης γλωσσολογίας, ἢ ὡς προσπάθεια ἐφαρμογῆς τοῦ μαρξισμοῦ σέ νέα ἐπιστημονικά πεδία.

Πιό συγκεκριμένα, τό κλασικό πρόβλημα - ἀντικείμενο εἶναι ὁ ἐνεργός ρόλος τῆς γλώσσας στή γνωστική διεργασία.¹ Ὁ Schaff δηλώνει ἀπό τήν

είσαγωγή του ακόμα ότι θα επιχειρήσει να εξετάσει τό πρόβλημα αυτό ως μαρξιστής και ως φιλόσοφος, και ότι ή νέα βάση στην οποία θα τοποθετήσει τό εξεταζόμενο αντικείμενο είναι αυτή τής επιστήμης του μαρξισμού· και αυτό επειδή αναγνωρίζει ότι τό αντικείμενό του είναι ήδη ένα από τά κύρια προβλήματα τής σύγχρονης μή μαρξιστικής φιλοσοφίας. Ήδη από τήν τοποθέτηση αυτή (τόσο του προβλήματος όσο και του φιλοσόφου απέναντι στο αντικείμενό του), ο Schaff καλείται να αντιμετωπίσει μιάν έλλοχεύουσα αντίφαση: πρέπει να εξετάσει, με μαρξιστικές μεθόδους και αρχές, ένα πρόβλημα, ή αποδοχή ή αναγνώριση του οποίου ως επιστημονικού αντικειμένου αποτελεί θέση του ιδεαλισμού. Οί δυσκολίες για τόν Schaff γίνονται μεγαλύτερες για πρακτικούς λόγους: ο ιδεαλισμός δέν έχει περιοριστεί στο να αναγνωρίσει — μόνος αυτός — τήν ύπαρξη του συγκεκριμένου αυτού επιστημονικού αντικειμένου, αλλά και έχει προχωρήσει στην εξέτασή του, με σημαντικές επιτυχίες. Ο Schaff αντιμετωπίζει καταρχήν τίς δυσκολίες αυτές με δύο τρόπους. Πρώτον, μπορεί ο μαρξισμός να μήν έχει ακόμα αναγνωρίσει τήν επιστημονικότητα και τή σημασία του εξεταζόμενου αντικειμένου, αλλά τήν έχει αναγνωρίσει — έμμέσως, πλήν σαφώς — ο ίδιος ο Μάρξ. Και οί μέχρι τώρα επιτυχίες του ιδεαλισμού δέν σημειώνονται εις βάρος του διαλεκτικού ύλισμου, αλλά εις βάρος κάθε προηγούμενου ύλισμου, πού κύριο ελάττωμά του είναι αυτό πού παρατηρεί ο Μάρξ στην πρώτη από τίς *Θέσεις για τόν Feuerbach*, με τήν παράθεση τής όποιας αρχίζει ο Schaff τό βιβλίο του. Δεύτερον, επειδή τόν τελικό λόγο — τόσο για τήν επιστημονικότητα του αντικειμένου, όσο και για τήν απάντηση στο έρώτημα του ποιός ακριβώς είναι ο ενεργός ρόλος τής γλώσσας στην απόκτηση γνώσης τής αντικειμενικής πραγματικότητας — τόν έχει ή πράξη (δηλαδή ή ίδια ή αντικειμενική πραγματικότητα), είναι αναγκαίο να διατυπωθεί τό πρόβλημα, ύστερα από μιá θεωρητική επεξεργασία, σε προτάσεις οί όποιες και να μπορούν να επαληθευθούν εμπειρικά και να καθοδηγούν τίς έρευνες πού ένδεχομένως θα τίς επαληθεύσουν. Ή εργασία πού αναλαμβάνει ο Schaff είναι δύσκολη αλλά συγκεκριμένη: αναλαμβάνει τή θεωρητική επεξεργασία πού θα διατυπώσει ένα παλαιό πρόβλημα με νέους όρους, πού θα διεκδικήσει από τόν ιδεαλισμό ένα αντικείμενό του, πού θα αφαιρέσει από τόν ιδεαλισμό τό προνόμιο τής αποκλειστικότητας τής ενεργητικής ή υποκειμενικής πλευράς τής γνώσης τής πραγματικότητας, πού τελικά, στή σύγκρουση ύλισμου και ιδεαλισμού, θα εμπλουτίσει τό μαρξισμό με τήν κατάκτηση ενός νέου επιστημονικού πεδίου εφαρμογής. Αυτό, λοιπόν, είναι τό πρόβλημα και ή αποστολή του Schaff, όπως τά τοποθετεί και τά αντιλαμβάνεται ο ίδιος.

Ός πρώτο θετικό στοιχείο τής προσπάθειας πού αναλαμβάνει ο Schaff χαρακτηρίσαμε τή μεθοδική και με άποψη παρουσίαση του ιστορικού ενός προβλήματος. Θα ασχοληθούμε εκτενέστερα με τή μέθοδο του εξεταζόμε-

νου έργου, αλλά πρέπει να ποῦμε ἀμέσως ὅτι ἀποδεχόμεστε τόσο τή νομιμότητα ὅσο καί τή χρησιμότητα τῆς ἐξέτασης τοῦ ἀντικειμένου τοῦ Schaff μέ τή μέθοδο τῆς “ἀνάγνωσης μέ ἄποψη” τῶν σχετικῶν (θεωρητικῶν στήν πλειονότητά τους) κειμένων. Ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι φιλοσοφική καί ὄχι ἐπιστημονική, καί προσφέρεται γιά τή φιλοσοφική ἐπεξεργασία τοῦ ἀντικειμένου πού ἀναλαμβάνει ὁ Schaff, ζητούμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ διατύπωση μιᾶς ἐμπειρικής ὑπόθεσης γιά ἐπιστημονική ἔρευνα. Ἀρκεῖ νά ἀναγνωριστεῖ ὅτι ἡ ἐμπειρική ὑπόθεση πού θά προέλθει ἀπό τήν προπαρασκευαστική φιλοσοφική ἐπεξεργασία θά εἶναι καί αὐτή χρωματισμένη ἀπό τήν ἄποψη τῆς μεθοδικῆς - φιλοσοφικῆς ἀνάγνωσης πού τή διατυπώνει. Ἐξάλλου, ἡ ὅλη φιλοσοφική ἐπεξεργασία τοῦ ἀντικειμένου γίνεται στό ἐσωτερικό μιᾶς σύγκρουσης— τῆς σύγκρουσης ὑλισμοῦ καί ἰδεαλισμοῦ — καί ἡ χρησιμοποιοῦμενη μέθοδος ὄχι μόνο προσφέρεται, ἀλλά γίνεται σχεδόν ἀναγκαία. Κάθε προσπάθεια χρησιμοποίησης “οὐδέτερης” μεθόδου θά ἦταν ἡ ὑποκριτική ἢ ἀφελής. Ὡστόσο, θά πρέπει ἀκόμα νά ποῦμε ὅτι τόσο ἡ διατύπωση τοῦ προβλήματος ὅσο καί ἡ παρουσίαση τοῦ ἱστορικοῦ του εἶναι περιοριστικές. Τό κλασικό φιλοσοφικό πρόβλημα τῆς σχέσης γλώσσας καί γνώσης εἶναι καί πιά εὐρύ καί πιά θεμελιώδες ἀπό αὐτό πού διατυπώνει ὁ Schaff· καί ἡ ἱστορία του εἶναι πολύ πιά μακρόχρονη. Ἀποδεχόμεστε, ὅμως, τοὺς περιορισμούς αὐτούς, γιατί ἡ ἀθθαίρετη ἀρχή πού καθορίζει ὁ Schaff εἶναι ἱκανοποιητικά δικαιολογημένη.

Ὡς δεύτερο θετικό στοιχεῖο χαρακτηρίσαμε τήν προσπάθεια νά ἐξαχθεῖ, μέσα ἀπό ἓνα θεωρητικό ἐρώτημα, ἓνα συγκεκριμένο, ἐπιστημονικό, ἐμπειρικό, ἐρευνητικό πρόγραμμα. Θά θεωρούσαμε τήν ἐπιτυχία μιᾶς τέτοιας προσπάθειας ὡς σημαντικότερη φιλοσοφική κατάκτηση, καί μάλιστα ὄχι μόνο στά στενά πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου πού ἐξετάζεται, ἀλλά στά εὐρύτερα πλαίσια τῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας. Ὅμως, στή συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ προσπάθεια αὐτή δέν ὀλοκληρώνεται· ὡστόσο, αὐτό πού χαρακτηρίζουμε ὡς θετικό δέν εἶναι μόνο ἡ ἀπόπειρα, τό δυνάμει, ἀλλά καί ἡ κατανόηση, ἡ μεθοδολογική κατεύθυνση, ἡ ἀπόσταση πού διανύθηκε.

Ἡ ἀπόσταση πού δέν διανύθηκε καταλογίζεται στά ἀρνητικά στοιχεῖα τοῦ έργου. Ἡ πρόταση πού θά ὀδηγοῦσε ἀπό τό φιλοσοφικό ἐρώτημα στό ἐπιστημονικό πρόγραμμα δέν διατυπώνεται· ἡ φιλοσοφική ἐπεξεργασία δέν φτάνει στό σχηματισμό ὑπόθεσης γιά ἐμπειρική ἔρευνα. Τό ἔργο τοῦ Schaff παραμένει ἀτελές· καί δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι καί πρόωρο, γιά ἐσωτερικούς λόγους πού σχετίζονται μέ τήν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ἀπό τόν ἴδιο τόν Schaff. Γιά νά ἐξηγήσουμε τό χαρακτηρισμό αὐτό, θά ἀναπτύξουμε τήν ἄποψη πού ἤδη διατυπώσαμε καί καταλογίσαμε στά ἀρνητικά σημεῖα τοῦ έργου τοῦ Schaff, ὅτι ἡ βάση στήν ὁποία τοποθετεῖ τό πρόβλημα

ὁ Schaff δέν εἶναι καί τόσο νέα καί ἴσως δέν προσφέρεται ἀπό τό ἴδιο τό πρόβλημα.

Ὁ Schaff ἰσχυρίζεται ὅτι παίρνει ἓνα παλαιό φιλοσοφικό πρόβλημα, ἡ ἐξέταση τοῦ ὁποίου ἦταν ἀποκλειστικό προνόμιο τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἀναγνώριζε τήν ἐπιστημονικότητά του ἀπό τήν ἀποψη τοῦ μαρξισμοῦ (νομιμοποιεῖ τήν ἀναγνώριση στή βάση μιᾶς — μεταφορικά διατυπωμένης, ἀφοῦ “Ἡ γλώσσα τοῦ Μάρξ εἶναι μεταφορική. Σχεδόν κάθε φράση καί ἔκφρασή του χρειάζεται ἐξήγηση καί ἐρμηνεία.” (σελ. 21) — θέσης τοῦ Μάρξ), καί προτίθεται νά τό ἐξετάσει καί ὁ ἴδιος, ἀφοῦ, πρῶτα, τό τοποθετήσῃ στή νέα βάση τῆς ἐπιστήμης τοῦ μαρξισμοῦ. Τό ὅτι ὁ μαρξισμός εἶναι ἡ βάση πρέπει νά ἐκληφθεῖ κυριολεκτικά: σκοπός τοῦ Schaff δέν εἶναι νά ἐπιλέξῃ ἢ νά ἐπεκτείνει θέσεις καί συμπεράσματα τῆς μὴ μαρξιστικῆς φιλοσοφίας σχετικά μέ τό ὑπό ἐξέταση θέμα — πού παρά τήν προέλευσή τους δέν ἀντιστρατεύονται τόν μαρξισμό — καί νά ἐμπλουτίσῃ μέ αὐτά τή μαρξιστική ἀποψη· ὁ (πιό δύσκολος) οὐσιαστικός σκοπός του εἶναι νά ξεκινήσῃ ἀπό τίς ἀρχές τοῦ μαρξισμοῦ καί νά ἐξετάσει τό ἀντικείμενό του ἀπό τή διαφορετική αὐτή ἀποψη. “Ὅταν, λοιπόν, ἰσχυριζόμαστε ὅτι ἡ βάση στήν ὁποία τοποθετεῖται τό πρόβλημα δέν εἶναι τόσο νέα, τό κάνουμε γιατί διαπιστώνουμε ὅτι ὁ σκοπός αὐτός δέν ἐπιτυγχάνεται.

Πρῶτον, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ Schaff ἀποτελεῖται ἀπό παρουσίαση καί κριτική ξένων ἐπιχειρημάτων. Ὁ Schaff εἶτε ἀσκεῖ συγκεκριμένη καί τεκμηριωμένη κριτική ἰδεαλιστικῶν ἀπόψεων τοῦ θέματος, εἶτε φέρνει πρὸς ἐνίσχυση τῶν ἀπόψεων του γενικότερες, ἀνάλογες ἢ παραπλήσιες μαρξιστικές θέσεις. Στήν πρώτη περίπτωση, ἡ ἐπιτυγχάνει νά ἀπορρίψῃ ὀρισμένα ἰδεαλιστικά ἐπιχειρήματα (ἢ ἔστω νά κάνει φανερά τά προβληματικά τους σημεῖα), ἢ ἀποδέχεται ὀρισμένες θέσεις τῶν ἀντιπάλων γιατί, παρά τήν προέλευσή τους, δέν εἶναι ἀντιμαρξιστικές. Ἐτσι, καρποῦται ὑπέρ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ ὀρισμένα συμπεράσματα πού τόν ἐμπλουτίζουν ἐπιστημονικά καί ἐπιπλέον κερδίζει μερικά “σημεῖα” στόν ἀγώνα κατά τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἀφοῦ οἱ ἐνδείξεις εἶναι ὅτι στήν πράξη ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα θά ἐπιβάλλῃ τήν ἀλήθεια της στόν ἐρευνητή, ἀπ’ ὁποῖες ἀρχές κι ἂν ξεκινάει ὁ τελευταῖος, ἀρκεῖ νά δουλεύῃ ἐπιστημονικά καί νά δέχεται τό κριτήριο τῆς πράξης· χάνει ὅμως τή μάχη σέ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἀφοῦ ὁ σκοπός πού ἐξυπηρετεῖ εἶναι αὐτός πού μόλις εἶπαμε ὅτι δέν εἶναι ὁ δικός του. Στή δεύτερη περίπτωση, δέν μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Schaff ἐμπλουτίζει τή γνώση μας περί τοῦ ἀντικειμένου του μέ κάτι νέο, ἀφοῦ οἱ θέσεις καί τά ἐπιχειρήματα στήν περίπτωση αὐτή καί παλαιότερα εἶναι καί δέν ἀναφέρονται ἄμεσα καί οὐσιαστικά στό ἀντικείμενο· τό πολύ πολύ νά ἐπιτυγχάνεται ἓνα πλησίασμα τοῦ ἀντικειμένου μέ τήν ὑπόδειξη μερικῶν “σχετικῶν” θέσεων οἱ ὁποῖες, ὕστερα ἀπό κάποια ἐπεξεργασία, ἴσως φανοῦν

πιό “στενά σχετικές”. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ὁ Schaff δέν μᾶς παρέχει κάποιο δικό του, συγκεκριμένο καί ἐκτενές ἐπιχείρημα πού νά ξεκινάει μέ τήν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος στή νέα του βάση καί νά προχωράει πρὸς τήν ἐπίλυσή του.

Δεύτερον, γιά νά ἐπιχειρηματολογήσουμε ἀπό διαφορετική σκοπιά, ἡ προσπάθεια τοῦ Schaff δέν εἶναι καί τόσο πρωτοποριακή. Ἔχουν προηγηθεῖ κι ἄλλες προσπάθειες ἀνάλυσης τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἢ ἐνεργητικοῦ παράγοντα στή διαδικασία ἀπόκτησης γνώσης, εἴτε σέ πολύ γενικό ἐπίπεδο, εἴτε στό πιό συγκεκριμένο ἐπίπεδο τῆς σχέσης μαρξισμοῦ καί γλωσσολογίας, εἴτε στό ἐξειδικευμένο ζήτημα τοῦ ἐνεργοῦ ρόλου τῆς γλώσσας στή διαδικασία τῆς γνώσης· καί ἐννοοῦμε προσπάθειες μέσα ἀπό τό μαρξισμό καί σύμφωνα μέ τό μαρξισμό, δηλαδή προσπάθειες ἀνάλυσης μέ τίς μεθόδους τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Schaff παραπέμπει ὄχι μόνο στόν Μάρξ, ἀλλά καί στά *Φιλοσοφικά Τετράδια* τοῦ Λένιν. Ὑπάρχει καί ἡ παρέμβαση τοῦ Στάλιν, τό καλοκαίρι τοῦ 1950, μέ τή δημοσίευση πέντε γραμμιάτων μέ τά ὁποῖα ὁ Στάλιν ἀπαντᾷ σέ “ἐπώνυμους καί ἀνώνυμους συντρόφους” πάνω σέ θέματα μαρξισμοῦ καί γλωσσολογίας.² Καί πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι ἡ ἐπιδίωξη τοῦ Στάλιν εἶναι ἀκριβῶς νά τοποθετήσει κάθε ἐπιστημονική ἐξέταση τῆς γλώσσας στήν ὀρθή μαρξιστική βάση. Ἔτσι, π.χ., ὑποστηρίζει ξεκάθαρα τήν ὕπαρξη ἀταξικῆς γλώσσας, κοινῆς καί ἐνιαίας γιά ὅλα τά ἄτομα μιᾶς κοινωνίας. Ὑπάρχει ἀκόμα ἡ δουλειά τῆς ὁμάδας τῆς Μόσχας τοῦ Μ. Μ. Βαχτίν στή δεκαετία τοῦ 1920, μέ πιό σημαντικό ἔργο, ὅσον ἀφορᾷ τό πρόβλημα τοῦ Schaff, τό βιβλίο τοῦ V. N. Volosinon *Μαρξισμός καί Φιλοσοφία τῆς Γλώσσας*³. Ἡ ὁμάδα αὐτή ἀπαρτιζόταν ἀπό φιλόλογους, φιλοσόφους, γλωσσολόγους καί κοινωνιολόγους, καί ἀσχολήθηκε μέ τήν ἐξεύρεση τόσο μιᾶς φορμαλιστικῆς ὅσο καί μιᾶς κοινωνιολογικῆς μαρξιστικῆς μεθόδου γιά τή μελέτη τῆς γλώσσας καί τῆς λογοτεχνίας. Τό ἐνδιαφέρον (ὅσον ἀφορᾷ τό πρόβλημα τοῦ Schaff) στοιχεῖο πού εἰσάγεται μέ τό βιβλίο τοῦ Volosinon εἶναι ἡ προσπάθεια θεμελίωσης μιᾶς μαρξιστικῆς σημειωτικῆς. Ὁ Volosinon ἀσχολεῖται μέ τήν ἀνάλυση τοῦ *ιδεολογικοῦ σημείου*, πιστεύει ὅτι κάθε λέξη εἶναι ἓνα ἰδεολογικό σημεῖο, ἐξετάζει τό θέμα τοῦ *ἐσωτερικοῦ* (ἢ *ἐσώτερου*) *λόγου*, καί μάλιστα — ἀκριβῶς γιά νά τοποθετήσει τό πρόβλημα τῆς ἀνάλυσης τῆς λειτουργίας τῆς γλώσσας στή νέα καί ὀρθή βάση τῆς ἐπιστήμης τοῦ μαρξισμοῦ — παίρνει μιᾶ κατεύθυνση ἀντίθετη ἀπό τοῦ Schaff: προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει ἀκόμα καί τόν ἀτομικό, ὑποκειμενικό, ἐσωτερικό λόγο ὡς καθοριζόμενο ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή τελικά ἀπό τή μία καί μόνη ἀντικειμενική πραγματικότητα. Γιά νά ἐπιστρέψουμε σέ ἐργασίες πού ἀναφέρει καί ὁ Schaff, ὑπάρχει ἀκόμα ὁ Ν.Υ. Μαγγ, γλωσσολόγος πού ἄρχισε τίς ἐρευνές του προεπαναστατικά, προσπάθησε ἄργότερα νά μεταβάλει τίς ἐπιστημονικές του ἀρχές σύμφωνα μέ τά μετεπαναστατικά

μαρξιστικά μέτρα, και αποτέλεσε τόν κύριο στόχο τῆς γλωσσολογικῆς παρέμβασης τοῦ Στάλιν· ὑπάρχει ὁ L. S. Vygotsky, στό ἔργο τοῦ ὁποίου στηρίζεται σέ μεγάλο βαθμό ὁ Schaff στό τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου του· καί τέλος ὑπάρχουν καί οἱ διάφοροι ἄλλοι μαρξιστές φιλόσοφοι καί γλωσσολόγοι πού ἔργα τους μνημονεύει ὁ Schaff στήν πλουσιότατη βιβλιογραφία του.

Μέ τίς ἀναφορές αὐτές, βέβαια, κινδυνεύουμε νά ἐμπλακοῦμε στό διαλεκτικό παιγνίδι τοῦ πῶς ἡ ποσοτική διαφορά γίνεται ποιοτική. Κι ὁ ἴδιος ὁ Schaff ἔχει ἐμπλακεῖ σ' αὐτό, ὅταν ἀπό τή μιὰ μεριά βεβαιώνει ὅτι “οἱ μαρξιστές φιλόσοφοι ἤξεραν ἀπό παλιά ὅτι ἡ γνωστική διεργασία ἀποτελεῖ ἐνότητα ἀντικειμενικῶν καί ὑποκειμενικῶν παραγόντων” (σελ. 23) — καί στηρίζεται σημαντικά σέ ἐργασίες μαρξιστῶν φιλοσόφων πού, ἐπειδή τό ἤξεραν, προσπάθησαν νά ἀναλύσουν τό πρόβλημα τῆς γλώσσας σέ σχέση μέ τήν ἐνότητα αὐτή —, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά διαπιστώνει ὅτι “δυστυχῶς ἐμεῖς οἱ μαρξιστές λίγα πράγματα εἶχαμε νά ποῦμε γιά τό πρόβλημα αὐτό” (σελ. 24) — καί ἀναλαμβάνει νά πεῖ ὁ ἴδιος καί περισσότερα πράγματα, καί πρωτοποριακά, καί θεωρητικά τεκμηριωμένα, χωρίς ὥστόσο νά δηλώνει ἐπί λέξει ὅτι εἶναι πρωτόπορος. Γιά νά μήν ἐπεκταθοῦμε κι ἄλλο στό σημεῖο αὐτό, διατυπώνουμε συμπερασματικά τήν ἄποψη ὅτι ὁ Schaff δέν ἐπιτυγχάνει νά θέσει τό συγκεκριμένο ἀντικείμενό του σέ νέα βάση γιατί ἡ ὅλη ἐξέταση τοῦ προβλήματος παραμένει στό ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας ἐνός γενικότερου ἀντικειμένου, δηλαδή τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου στή γλώσσα καί στή γνώση. Ἡ θεωρητική ἐπεξεργασία περιστρέφεται γύρω ἀπό τήν πραγματική ὑπαρξη (ὄντολογία) αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου, καί δέν προχωράει σέ βάθος στήν ἐξέταση τῆς λειτουργίας (ἐπιστημολογία) τοῦ στοιχείου στή γνωστική διαδικασία. Αὐτή ἡ θεωρητική ἐπεξεργασία γίνεται μέ ὄρους ὑλιστικούς (ἐνῶ μέχρι κάποιο ἀπροσδιόριστο χρονικό σημεῖο γινόταν μόνον ἀπό τόν ἰδεαλισμό), καί πράγματι τό γενικότερο ἀντικείμενο ἔχει τοποθετηθεῖ σέ νέα βάση. Ἀλλά αὐτό ἔχει ἤδη γίνει πρὶν ἀπό τόν Schaff· στό σημεῖο αὐτό, δηλαδή, ὁ Schaff προσθέτει κριτική ἀνάλυση καί ἐπιχειρήματα, ἀλλά δέν πρωτοπορεῖ. Ὅμως ἡ τοποθέτηση τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου τοῦ Schaff (δηλαδή τοῦ ἐνεργοῦ ρόλου τῆς γλώσσας) στή νέα του βάση δέν ἐπιτυγχάνεται, γιατί δέν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ τό ἐπιστημολογικό σκέλος τῆς προαπαιτούμενης θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας πού θά προχωρήσει τήν ἀνάλυση τοῦ προβλήματος πέρα ἀπό τήν ὄντολογική ἐπισήμανση ὀρισμένων στοιχείων ἢ παραγόντων (π.χ. τό “ὑποκειμενικό” ἢ τό “ἐνεργό”), τά ὁποῖα “κάποια σημαντική σχέση” (πού δέν κατονομάζεται) ἔχουν μέ τό ἀντικείμενο, καί τά ὁποῖα εἶναι δυνατόν νά ἐξηγήσουν τό ρόλο καί τίς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου. Ἄρα ὁ Schaff, ἔτσι ὅπως ὁ ἴδιος προσδιορίζει τό ἀντικείμενό του καί τοποθετεῖται ἀπέναντί του, δέν ἀρχίζει κἀν τήν ἐξέταση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ σέ νέα βάση. Ἀντ' αὐτοῦ τοποθετεῖ ἕνα

γενικότερο αντικείμενο (ἔστω κι ἂν ἡ ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου προαπαιτεῖται) σέ μιὰ βάση πού δέν εἶναι νέα (ἔστω κι ἂν εἶναι ἡ ὀρθή). Καί τελικά ὁ χαρακτηρισμός μας πῶς τό ἔργο τοῦ Schaff εἶναι, γιά ἐσωτερικούς λόγους, πρόωρο ἔχει τήν ἔννοια ὅτι ὁ Schaff μοιάζει νά μήν ἔχει ἀντιληφθεῖ τήν ἀνάγκη καί ἄλλης, ἐπιστημολογικῆς, θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας, προτοῦ ἀρχίσει νά ἐξετάζει τό αντικείμενο πού ἰσχυρίζεται ὅτι ἐξετάζει, μέ τούς ὅρους πού ὁ ἴδιος θέτει: αὐτό πού εἶναι ἀναγκαῖο, καί πού χωρίς αὐτό ἡ δουλειά τοῦ Schaff παραμένει πρόωρη, εἶναι ἡ θεωρητική ἐξέταση τῆς βάσης πάνω στήν ὁποία ὁ Schaff θά τοποθετήσει τό αντικείμενό του. Γιατί τό ζητούμενο, τελικά, εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ μαρξισμού.

3. Ἄν ὀρισμένοι σκοποῖ τοῦ ἔργου δέν ἐπιτυγχάνονται, ἂν τό ὅλο ἔργο εἶναι πρόωρο ὡς πρὸς τήν ἐπίτευξη ἑνός συγκεκριμένου στόχου, παραμένει ὡστόσο ἕνα μαχητικό κείμενο, τό ὁποῖο παρεμβαίνει κριτικά (καί ἔντονα) σέ μιὰ ζωντανή θεωρητική διαμάχη, καί μιὰ δουλειά ἐπίκαιρη καί ἐνήμερη ὡς πρὸς τά θέματα πού θίγει. Τό βιβλίο τοῦ Schaff εἶναι καλά ὀργανωμένο. Ξεκινάει ἀπό τό ἱστορικό τοῦ προβλήματος, τό ὁποῖο ἐξετάζεται ἀπό πλευρᾶς γλωσσολογίας καί φιλοσοφίας. Τό ἱστορικό ἀρχίζει ἀπό τό 1760, ὅταν ὁ Herder συνδέει τή γλώσσα μέ τό σύστημα σκέψης, περνάει μέσα ἀπό τόν γερμανικό ἰδεαλισμό, τή σύνδεση τῆς γλώσσας μέ τήν κοσμοθεωρία ἑνός ἔθνους, τίς γλωσσολογικές ἐργασίες τοῦ Humboldt, τήν ἔννοια τοῦ “πνεύματος τοῦ ἔθνους” — ἢ τήν πιό περιορισμένη ἔννοια τῆς γλωσσικῆς ταυτότητας μιᾶς κοινωνίας — καί τή θεωρία τοῦ γλωσσικοῦ πεδίου τοῦ J. Trier καί ἄλλων, καί φτάνει στά τρία φιλοσοφικά ρεύματα τοῦ αἰῶνα μας, δηλαδή τό νεοκαντιανισμό, τό συμβατισμό καί τόν λογικό θετικισμό, πού ἀποτελοῦν τή μή μαρξιστική θεώρηση τοῦ προβλήματος. (Πρέπει νά τονιστεῖ ὅμως, στό σημεῖο αὐτό, ἡ περίεργη καί λανθασμένη ἐπιλογή νά μήν ἐξεταστεῖ καθόλου ὁ πραγματισμός.) Στό δεύτερο μέρος, τό βιβλίο τοῦ Schaff ἀσχολεῖται μέ τήν ὑπόθεση τῶν Sapir καί Whorf, ὄχι μόνο γιά νά χρησιμοποιήσει τήν ἐπιστήμη τῆς ἐθνογλωσσίας ὡς ἐμπειρικό ὑπόβαθρο τοῦ προβλήματος πού ἐξετάζεται, ἀλλά καί γιά νά παρουσιάσει ἕνα χειροπιαστό παράδειγμα ἢ ἕνα προηγούμενο τοῦ εἴδους τῆς δουλειᾶς πού θά χρειαστεῖ νά γίνει — δηλαδή τοῦ μελλοντικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος — γιά τή διερεύνηση μιᾶς νέας ὑπόθεσης ἢ ὁποία θά διατυπωθεῖ ὕστερα ἀπό τήν (μέ μαρξιστική ἄποψη) θεωρητική ἀνάλυση τοῦ προβλήματος. Στό τρίτο καί τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου του, ὁ Schaff ἀναλαμβάνει μιὰ τέτοια θεωρητική ἀνάλυση, στήν ὁποία οἱ σχέσεις γλώσσας καί γνώσης ἀναλύονται στίς ἐπιμέρους σχέσεις τῆς γλώσσας μέ τή σκέψη, μέ τήν πραγματικότητα, καί μέ τήν κουλτούρα, καί ἡ ὁποία καλύπτει μιὰ γραμματεία ἀπό τόν de Saussure, τόν Piaget, τόν Marr καί τόν Vygotsky

— αλλά και τόν Μάρξ — μέχρι τις πιο πρόσφατες (για τό 1964) εργασίες.

Αυτό που ξεχωρίζει στην όλη εξέταση του θέματος, και που χαρακτηρίζει τη μεθοδολογία του Schaff, είναι ή έκθεση μιᾶς σειράς από αντιθέσεις. Κυριαρχεῖ, βέβαια, ή αντίθεση ιδεαλισμοῦ - ύλισμοῦ, και ό Schaff προσπαθεῖ νά τήν ἐκθέσει σέ όλες της τις ἀποχρώσεις (μηχανιστικός και διαλεκτικός ύλισμός, μονιστικός και δυϊστικός ιδεαλισμός, κτλ.). Μέσα στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς κυρίαρχης ἀντίθεσης ἐγγράφονται οί εἰδικότερες ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στό κοινωνικό και στό ἀτομικό, στόν ἀντικειμενικό και στόν ὑποκειμενικό παράγοντα τῆς γνώσης τῆς πραγματικότητας (ή όποία, ὅμως, θεωρεῖται δεδομένο ὅτι εἶναι ἀντικειμενική), στην παθητική ἀντίληψη και στην ἐνεργητική συμμετοχή, στην ἀνακάλυψη και στή δημιουργία, στό μηχανιστικό και στό διαλεκτικό. Ὑπάρχει, ὅμως, και μιᾶ ἄλλη σημαντική ἀντίθεση, σέ ἄλλο ἐπίπεδο, ἀνάμεσα στή φιλοσοφία και στην ἐπιστήμη, δηλαδή στό θεωρητικό και στό ἐμπειρικό (βλέπε σσ. 89 - 90). Σχετικά μέ αὐτή τήν τελευταία, και σέ μιᾶ προσπάθεια διαλεκτικῆς σύνθεσῆς της, ό Schaff ἔχει μιᾶ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη, σύμφωνα μέ τήν όποία ή φιλοσοφία δέν εἶναι πιά οὔτε ή μητέρα τῶν ἐπιστημῶν οὔτε και κάποιος ἐξειδικευμένος ἐπιστημονικός κλάδος, ἀλλά ἔχει τήν ἀποστολή τῆς κατασκευῆς μιᾶς ὀλοκληρωμένης κοσμοθεωρίας (δηλαδή εἰκόνας τῆς πραγματικότητας) και τῆς ἐπεξεργασίας μιᾶς γενικῆς μεθοδολογίας.⁴ Ὑπάρχει μιᾶ ἀλληλεπίδραση τῶν φιλοσοφικῶν και τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, και τελικά μιᾶ σχέση συμπληρωματικότητας μεταξύ φιλοσοφίας και ἐπιστήμης, ἀλλά ή ἐμπειρία ἀνήκει πιά στή δικαιοδοσία τῆς ἐπιστήμης, και ή φιλοσοφία πρέπει νά ἐφαρμόζει τέτοιες μεθόδους γενίκευσης ὥστε νά μήν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐμπειρία. Τελικός στόχος εἶναι ή δημιουργία μιᾶς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας (βλέπε σσ. 90 - 93 και τό κεφ. 2).

Ὁ Schaff, βέβαια, δέν περιορίζεται στην έκθεση τῶν πιο πάνω ἀντιθέσεων· προχωράει στην κριτική ἀνάλυσή τους. Ἀλλά ἐδῶ ή διαλεκτική του Schaff συχνά τόν ὀδηγεῖ, ἂν ὄχι σέ ἀντιφάσεις, τουλάχιστον σέ ἀκροβασίες και σέ λεπτές ἀλλά εὔθραστες ἰσορροπίες. Ἀπό τή μιᾶ μεριά, τά ιδεαλιστικά ἐπιχειρήματα ἀντιμετωπίζονται ἕνα ἕνα, και ή καταρρίπτονται ή καθίστανται ἀδύνατα και προβληματικά· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ή βασική θέση του ἰδεαλισμοῦ ὡς πρὸς τό ρόλο τῆς γλώσσας στή γνωστική διεργασία (ἔστω και στην πολύ γενική μορφή του ὅτι ό ρόλος αὐτός εἶναι ἐνεργός και διαμορφώνει, δέν ἀνακαλύπτει) ὄχι μόνον δέν καταρρίπτεται ή ἀπορρίπτεται, ἀλλά υἱοθετεῖται ὡς δυνάμει ὕλιστική, ἔστω κι ἂν δέν ἀναδύεται μέσα ἀπό τις ὕλιστικές ἀρχές, ἔστω κι ἂν ὑπονομεύει ἄλλες μαρξιστικές θέσεις. Ἐξάλλου, ό Schaff ἀφήνει ἕνα μεγάλο θεωρητικό κενό στην προσπάθειά του νά χρησιμοποιήσει μεθόδους και ἀρχές μελέτης κοινωνικῶν φαινομένων για νά ἐξετάσει τήν ὑποκειμενική - ἀτομική διάσταση ἑνός φαινομένου ὅπως ή γλώσσα, χωρίς

νά έχει προηγουμένως διαπιστωθεί αν ή κοινωνική διάσταση τής γλώσσας καθορίζει τήν υποκειμενική της διάσταση. Καί αν λεχθεί ότι ακριβώς αυτό τό τελευταίο προσπαθεί νά εξετάσει καί νά διαπιστώσει ό Schaff, αντιλέγουμε ότι εξετάζει τή σχέση τών δύο αυτών διαστάσεων κατά τήν αντίστροφη φορά, δηλαδή από τό υποκειμενικό-ένεργό προς τό αντικειμενικό-κοινωνικό. Ό Schaff βαδίζει προς τή διατύπωση μιᾶς υπόθεσης εμπειρικής έρευνας πάνω στη λειτουργία τής γλώσσας μέσα στό άτομο, μέ μεθόδους κατάλληλες γιά τή μελέτη τής γλώσσας μέσα στην κοινωνία. Καί από τή συνολική παράθεση τών διαφόρων μαρξιστικῶν προσπαθειῶν γιά τήν αντιμετώπιση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ, φαίνεται καθαρά τό θεωρητικό κενό πού εξακολουθεῖ νά υπάρχει στην εξεύρεση μεθόδου κατάλληλης γιά τό αντικείμενο 'τό κοινωνικό φαινόμενο γλώσσα'. (Δέν είναι καθόλου τυχαία ή ένδομαρξιστική διαμάχη γιά τίς σχέσεις — καί τήν ιεράρχηση — γλωσσολογίας καί ψυχολογίας.)

Ανάλογο πρόβλημα αντιμετώπιζει ό Schaff στην τοποθέτησή του απέναντι στην αντίθεση μονισμού-δυσμοῦ: "Μήπως ό μονισμός υποκειμενικοῦ-αντικειμενικοῦ είναι μηχανιστικός; Πάντως ό δυσμός γλώσσας-σκέψης είναι ιδεαλιστικός καί πρέπει νά πολεμηθεῖ". (Καί στό υπόβαθρο, *ἀπειραχτος*, ό κλασικός ιδεαλιστικός δυσμός νοῦ-σώματος· λές καί ένας είναι ό δυσμός.)

Νά πολεμηθεῖ ό δυσμός· ἀλλά ὄχι μέ συμπεράσματα ὅπως: "Υπάρχει ένότητα γλώσσας καί σκέψης, ἀλλά δέν υπάρχει ταυτότητα. Υπάρχει μονισμός γλώσσας-καί-σκέψης, ἀλλά δέν υπάρχει ἐκχυδαῖσμένη θεωρία ταύτισης." (σελ. 184). Καί αὐτό γιατί ή φράση "μονισμός γλώσσας-καί-σκέψης" παραμένει αντιφατική, ὅσες παῦλες ή ἄλλα σημεῖα στίξης κι αν χρησιμοποιήσει κανείς· καί γιατί τελικά δέν υπάρχει θεωρία (χυδαία, ἐκχυδαῖσμένη ή ἐπιστημονική). Μέχρι νά υπάρξει, δέν θά ξεφύγουμε από τό ἀδιέξοδο τής αντίφασης τής "μή μηχανιστικῆς αντιγραφικῆς θεωρίας τής γνώσης", ή υποστήριξη τής ὁποίας είναι κύριο μέλημα τοῦ Schaff. Γιατί παίρνοντας τήν αντιγραφική θεωρία ὡς δεδομένη, ό Schaff καταρρίπτει κάποιες ἄλλες θεωρίες τής γνώσης· ἀλλά, ὅταν θέλει νά υποστηρίξει ὅτι ή δεδομένη αὐτή θεωρία είναι "μή μηχανιστική", ἀκροβατεῖ: "Η γνώση ἀποτελεῖ ἀντίγραφο (ἀντανάκλαση, καθρέφτισμα) τής αντικειμενικῆς πραγματικότητας. Είναι, ὅμως, πάντοτε ένα υποκειμενικό ἀντίγραφο. . . Ἡ γλώσσα δημιουργεῖ εἰκόνα τής πραγματικότητας; Ἡ ἐναλλακτική ἀπάντηση ὅτι ή γλώσσα εἴτε δημιουργεῖ εἰκόνα τής πραγματικότητας εἴτε ἀντιγράφει τήν αντικειμενική πραγματικότητα είναι γνήσια ἐναλλακτική ἀπάντηση; Ἡ γλώσσα οὔτε δημιουργεῖ εἰκόνα τής πραγματικότητας, μέ τήν κυριολεξία τής λέξης 'δημιουργεῖ', οὔτε ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τής πραγματικότητας, μέ τήν κυριολεξία τοῦ ὅρου 'ἀντιγράφει'. Τό ἀντίγραφο της περιλαμβάνει πάντοτε ένα υποκειμενικό στοιχείο καί, μέ τήν πλατιά αὐτή έννοια, ή γλώσσα δημιουργεῖ εἰκόνα τής πραγματικότητας." (σσ. 209 - 210).⁵

Φυσικό είναι, λοιπόν, να μην έχει ο Schaff σάν τελικό συμπέρασμα κάτι πιο στέρεο, τεκμηριωμένο και σαφές από αυτό: “Η κοινωνιολογία των γνώσεων ισχυρίζεται ότι ο κόσμος (ιδίως ο κοινωνικός κόσμος) γίνεται πάντοτε γνωστός από μιάν όρισμένη σκοπιά, σκοπιά πού καθορίζεται από τά συμφέροντα τής ενδιαφερόμενης κοινωνικής ομάδας. Αυτό μπορεί να επεκταθεί ώστε να περιλάβει και τή σκοπιά πού καθορίζεται από τό ρόλο τής γλώσσας στή γνωστική διεργασία και στήν ανάπτυξη τής κουλτούρας.” (σελ. 227). Έρώτημα μεθοδολογικό: πώς θά επεκταθεί; Έρώτημα θεωρητικό: πώς καθορίζεται ή σκοπιά αυτή;⁶

Λοιπόν, θά επαναλάβουμε: ‘Ο Schaff οϋτε θέτει, οϋτε λύνει, αλλά χαρτογραφεί ένα σημαντικό γνωσιοθεωρητικό πρόβλημα. Και τό βιβλίο του πρέπει να διαβαστεί ως ένα σημαντικό έργο τής ‘Ιστορίας των ‘Ιδεών. Συμπέρασμα πού ενισχύεται από δύο ακόμα παρατηρήσεις. Πρώτον, δέν είναι καθόλου εύκαταφρόνητη ή επιτυχία τοϋ Schaff ως προς έναν δευτερεύοντα γι’ αυτόν αλλά σημαντικό σκοπό: τήν ανάλυση τοϋ “πώς οί φιλοσοφικές ιδέες αναβιώνουν. . . πώς παλαιότερα επιστημονικά ένοράματα προσαρμόζονται και ξαναδουλεύονται μέσα σε νέες ιστορικές συνθήκες” (σελ. 29), έρώτημα πού πράγματι αποτελεί ένα από τά πιο ενδιαφέροντα μεθοδολογικά προβλήματα. Δεύτερον, υπάρχουν πολλές ένδειξεις (συχνές παρατηρήσεις περί επιστημονικής δεοντολογίας, διακοπές τής επιχειρηματολογίας για μεθοδολογικές επεξηγήσεις, εισαγωγή και συμπέρασμα σε κάθε κεφάλαιο και ύποκεφάλαιο, πολλές επιμέρους και συνολικές ανακεφαλαιώσεις, στρατηγικά διασπαρμένα στίγματα τής πορείας τής επιχειρηματολογίας, κτλ.) ότι τό βιβλίο γράφτηκε και ως διδακτικό σύγγραμμα. Έτσι, εκτός από τό έθνικό ή ευρύτερο επιστημονικό κοινό, απευθύνεται και σε συγκεκριμένους σπουδαστές. Και άρα αποκτά μιά πρόσθετη ενδιαφέρουσα διάσταση: είναι δείγμα τοϋ πώς διδάσκεται ένα συγκεκριμένο θέμα σε έναν συγκεκριμένο τόπο και χρόνο.

4. Προβληματίζει τό γεγονός ότι ή έλληνική έκδοση ενός βιβλίου όπως αυτό τοϋ Schaff, με τό όποιο μάλιστα εγκαινιάζεται μιά σειρά πού θέλει να αποτελέσει σύγχρονη φιλοσοφική βιβλιοθήκη, δέν είναι παρά ή από έξωφυλλο ως έξωφυλλο μετάφραση στά έλληνικά μιās ξένης έκδοσης τοϋ βιβλίου, ή όποια μάλιστα δέν είναι ή πρωτότυπη ξένη έκδοση.⁷ ‘Υπάρχουν, βέβαια, αρκετοί λόγοι να έχει κανείς έμπιστοσύνη στήν άμερικανική έκδοση. ‘Ο άμερικανός επιμελητής R. S. Cohen, καθηγητής τής φυσικής και τής φιλοσοφίας στό πανεπιστήμιο τής Βοστώνης, είναι από τούς γνωστότερους και ίκανότερους επιμελητές εκδόσεων φιλοσοφικών και επιστημονικών κειμένων, κύριος editor τής σειράς *Boston Studies in the Philosophy of Science*. ‘Ο Noam Chomsky είναι παγκόσμια αναγνωρισμένος ως τό μεγαλύτερο όνομα

τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς γλωσσολογίας, καί ἡ εἰσαγωγή του γιά τήν ἀμερικανική ἐκδοση εἶναι ὑποδειγματική (σύντομη, σαφής, περιεκτική, ἐπισημαίνει τόσο τά κύρια ὅσο καί τά προβληματικά σημεῖα τοῦ κειμένου, χαρακτηρίζει μέ δύο κουβέντες τό ἔργο, ἐκφράζει ἄποψη γιά τό ποιό πρέπει νά εἶναι τά ἀμέσως ἐπόμενα ἐπιστημονικά βήματα, δηλώνει διαφωνίες, ἀλλά καί προειδοποιεῖ γιά ἐνδεχομένως πρόωρα συμπεράσματα). Αὐτά, ὅμως, δέν ἀρκοῦν γιά νά δικαιολογήσουν τήν ἀπόφαση νά ἐκληφθεῖ ἡ ἀμερικανική ἐκδοση ὡς ἀντικειμενική πραγματικότητα καί νά ἀφιερωθεῖ ἡ ἐλληνική ἐκδοση στήν ἀντιγραφική θεωρία τῆς γνώσης· καί ὁ ἴδιος ὁ Schaff πασχίζει νά μᾶς πεῖ ὅτι πρέπει νά πάρουμε στά σοβαρά τόν ἐνεργητικό, ὑποκειμενικό παράγοντα στή γνωστική διαδικασία. Ἡ ἀμερικανική ἐκδοση εἶναι φτιαγμένη γιά τό ἀγγλοσαξωνικό πανεπιστημιακό κοινό (καί εἰδικότερα γιά τόν ἀκαδημαϊκό κόσμο τῶν βορειοανατολικῶν Η.Π.Α.), καί ἔλαβε ὑπόψη τῆς τά δικά του δεδομένα — δηλαδή τήν ἐνημέρωση στή γενική κατάσταση, στίς κύριες ἀπόψεις, στίς πρόσφατες ἐξελίξεις, καί στή βιβλιογραφία τῆς γλωσσολογίας καί τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης, ἀλλά καί, ὡς πρός τά θέματα πού ἐξετάζονται, στή δουλειά τοῦ Schaff⁸ καί στή δουλειά τοῦ Chomsky· κι ἀκόμα τή δυνατότητα γιά ἐνημέρωση καί ἔρευνα, τίς βιβλιοθήκες, τά βιβλία καί περιοδικά, τούς πολλούς καί διαθέσιμους εἰδικούς. Ἡ δουλειά τῶν Cohen καί Chomsky εἶναι ὑποδειγματική γιατί ἐγινε μέσα στό πνευματικό καί γλωσσολογικό κέντρο τῆς Βοστόνης στό ὁποῖο καί ἀπευθύνεται. Ἡ ἀμερικανική ἐκδοση ἔχει ἐπέμβει στό πρωτότυπο ἔργο τοῦ Schaff. Γι' αὐτό, ἀκόμα κι ἂν οἱ δυσκολίες γιά μιά καλή μετάφραση ἀπό τά πολωνικά στά ἐλληνικά εἶναι ἀξεπέραστες, ἡ ἀντιπαράθεση μέ τό πολωνικό πρωτότυπο παραμένει ἀναγκαία, καί ἔπρεπε νά ἔχει γίνει ἀπό τήν ἐλληνική ἐκδοση. Ἀντίθετα, δέν ἔπρεπε νά ἀποσιωπηθοῦν τά στοιχεῖα τῆς ἐκδοσης πού ἀναφέρεται ὡς πρωτότυπο.

Ἐξάλλου, εἶναι λανθασμένη ἡ ἐπιλογή νά μὴν ὑπάρχει οὔτε εἰσαγωγή οὔτε ἐπιμελητής τῆς ἐλληνικῆς ἐκδοσης. Ἡ δουλειά τῶν Cohen καί Chomsky θά ἔπρεπε νά ἐκληφθεῖ ὡς ὑποδειγματική μέ τήν ἐννοια ὅτι εἶναι ὑπόδειγμα ἐκδοσης σέ σχέση μέ ἀνάγκες, μέσα, καί σκοπούς. Ὄταν, ὅμως, ἀλλάζουν οἱ συνθήκες καί τά δεδομένα, δέν πρέπει νά ἀλλάζει καί τό ὑπόδειγμα; Γιά παράδειγμα, ἡ εἰσαγωγή τοῦ Chomsky εἶναι πολύ συνοπτική στό πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας πάνω στό θέμα. Δηλαδή, κάτι περισσότερο θά θέλαμε νά μάθουμε γιά τή δουλειά τοῦ Schaff ἀπ' ὅσα μᾶς λέει τό σύντομο βιογραφικό σημείωμα (πού γράφτηκε πρὶν δέκα χρόνια), καί κυρίως κάτι θά θέλαμε νά μάθουμε γιά τά ἀποτελέσματα καί τήν ἀπήχηση τοῦ βιβλίου πού ἀφήνει ἓνα θέμα ἀνοιχτό. Προχώρησε ποτέ τό ἐρευνητικό πρόγραμμα τοῦ Schaff; Γνωρίζουμε σήμερα τίποτα περισσότερο γιά τόν ἐνεργό ρόλο τῆς γλώσσας στή γνωστική διεργασία; Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν ἀρκετά σημεῖα

μέσα στο ίδιο τό κείμενο τῶν ὁποίων ἡ κατανόηση θά διευκολυνόταν ἀπό σχόλια καί σημειώσεις ἐνός ἐπιμελητῆ.

Ἡ πιστή μεταφορά στά ἑλληνικά τῆς ἀμερικανικῆς ἔκδοσης δημιουργεῖ καί προβλήματα πού σχετίζονται μέ τή μετάφραση. Καλῶς ἢ κακῶς, ἡ ἀμερικανική ἔκδοση μετέφραζε στά ἀγγλικά ὅ,τι στήν πρωτότυπη ἔκδοση ἦταν στά πολωνικά, καί ἄφηνε ἀμετάφραστο ὅ,τι στήν πρωτότυπη ἔκδοση ἦταν σέ κάποια ἄλλη, δυτικοευρωπαϊκή, γλώσσα (σχεδόν ἀποκλειστικά στά γερμανικά). Ἡ ἑλληνική ἔκδοση ἔμεινε καί σέ αὐτή τήν ἐπιλογή πιστή στήν ἀμερικανική, κι ἔτσι ὁ ἑλληνας μεταφραστής μεταφράζει τά ἀγγλικά στά ἑλληνικά, κι ἀφήνει τά γερμανικά ἀμετάφραστα· καί δέν ἐννοοῦμε ὅρους ὅπως *Weltbild* καί *Volksgeist*, ἀλλά ὀλόκληρα ἀποσπάσματα, κυρίως σέ ὑποσημειώσεις. Τό πρόβλημα παίρνει ἐπικίνδυνες διαστάσεις στή Βιβλιογραφία, γιατί ὁ ἀμερικανός ἐπιμελητής ἐπέλεξε νά ἀντικαταστήσει τίς βιβλιογραφικές ἀναφορές τῶν ξενόγλωσσων ἔργων πού εἶχαν ἐκδοθεῖ σέ ἀγγλική μετάφραση μέ ἀναφορές τῶν ἀγγλόγλωσσων ἐκδόσεων. Ἐτσι, στή βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης, ἀναφέρονται οἱ ἀγγλόγλωσσες καί ὄχι οἱ πρωτότυπες ἐκδόσεις πολλῶν μὴ ἀγγλόγλωσσων ἔργων. Καί τελικά, ὁ ἑλληνας ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου πρέπει νά γνωρίζει γερμανικά, γιά νά διαβάσει διάφορα ἀποσπάσματα στό κείμενο, ἀλλά καί ἀγγλικά, μιά πού παραπέμπεται στίς ἀγγλόγλωσσες ἐκδόσεις γερμανικῶν (καί ἄλλων) κειμένων. Νομίζουμε ὅτι ἡ ἑλληνική ἔκδοση ἔπρεπε νά εἶχε φροντίσει περισσότερο τή Βιβλιογραφία· δηλαδή νά εἶχαν ἐπανέλθει οἱ ἀναφορές τῶν πρωτότυπων μὴ ἀγγλόγλωσσων ἐκδόσεων, νά εἶχαν προστεθεῖ οἱ ἑλληνικές ἐκδόσεις τῶν βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν (ὅπου ὑπάρχουν), καί τέλος νά εἶχε ἐμπλουτιστεῖ ἡ Βιβλιογραφία μέ πρωτότυπες ἑλληνικές ἐργασίες (ἢ, ἂν δέν ὑπάρχουν, νά εἶχε δηλωθεῖ αὐτό).

Ἡ μετάφραση τοῦ Κώστα Ἀλάτση εἶναι συνολικά καλή. Δείχνει προσπάθεια, συνέπεια, ἀλλά καί γνώση τοῦ θέματος. Στά προβληματικά σημεῖα ἀποφεύγει τίς εὐκόλες λύσεις. Ἡ γλώσσα τῆς μετάφρασης ἔχει ἀρχές καί κανόνες καί εἶναι συστηματικά καλή. Διαφωνίες ὑπάρχουν ἀρκετές γιά τήν ἀπόδοση συγκεκριμένων ὅρων. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά μερικές: 'context' ἀποδίδεται 'σύμφραση' καί ὄχι 'πλαίσιο', ἀκόμη κι ὅταν δέν πρόκειται γιά γλωσσικά συμφραζόμενα· 'reasoning' καί 'mathematical reasoning' ἀποδίδονται 'διαλογισμός' καί 'μαθηματικός διαλογισμός', καί αὐτό μᾶς φέρνει στό νοῦ ἰνδικές φιλοσοφίες· ὁ ἀγγλικός ὅρος 'reconstruction' ἀποδίδεται 'ἀναδόμηση' (σελ. 56), ἐνῶ ὁ γαλλικός 'construction' ἀποδίδεται 'κατασκευή' (σελ. 59)· τό ἐπίθετο 'radical' ἀποδίδεται παντοῦ 'ριζικός', ἐνῶ σέ μερικές περιπτώσεις θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν τά ἐπίθετα 'ριζοσπαστικός' καί 'ἀκραῖος'· 'representative work' θά ἔπρεπε νά ἀποδοθεῖ 'ἀντιπροσωπευτικό ἔργο' καί ὄχι 'ἐκπροσωπευτικό ἔργο' (σελ. 137), γιατί ὁ ὅρος

‘representative’ μόνον ως ουσιαστικό έχει την έννοια ‘εκπρόσωπος’· ή απόδοση του όρου ‘significant title’ με τον όρο ‘δηλωτικός τίτλος’ (σελ. 59) είναι και όρθή και ωραία, αλλά θα πρέπει να αποδίδουμε τον όρο ‘significant’ με τό ‘σημαντικός’, ιδίως σέ γλωσσολογικά κείμενα, γιατί ‘σημαντικός’ στην κυριολεξία είναι αυτός που σημαίνει, που έχει σημασία, δηλαδή που λειτουργεί ως σημεῖο (sign), και όχι ο σπουδαῖος· αντίθετα, ή απόδοση του όρου ‘articulate judgment’ με τον όρο ‘ἐναρθρη κρίση’ (σελ. 76) μπορεί να είναι κυριολεκτική, αλλά είναι κακή, και θα ἔπρεπε να είχε προτιμηθεῖ κάτι ἄλλο (‘διαρθρωμένη κρίση’ ή, στή συγκεκριμένη περίπτωση, ‘διαμορφωμένο συμπέρασμα’, ‘ὀριστική ἄποψη’, ‘τελειωτική ἀπόφαση’). Ἐξάλλου, θεωροῦμε ἀπαράδεκτους (καί ἀδόκιμους) τούς ὅρους ‘ὑπαινικτικό βιβλίο’ (σελ. 20) καί ‘διεγερτικές ιδέες’ (σελ. 84), με τούς ὁποίους ἀποδίδονται οἱ ὅροι ‘suggestive book’ καί ‘stimulating ideas’, καί θα προτείναμε να ἀποδοθοῦν οἱ ὅροι αὐτοί περιφραστικά (‘βιβλίο που προβληματίζει’ ή ‘που θέτει θέματα’ ή ‘που προτείνει πολλά’ ή ‘που βάζει σέ σκέψη’, καί ‘ιδέες ἀποδοτικές’ ή ‘παραγωγικές’ ή ‘που δίνουν ἐρεθίσματα’). Ἀκόμα, δέν καταλαβαίνουμε τίς ἑλληνικές φράσεις ‘στρωματωμένη ἰδεαλιστική ἐρμηνεία’ (σελ. 52), ‘ὁ ἐπιμέρους γνωρίζων νοῦς’ (σελ. 64), ‘νοητική ἐνέργεια φύσεως a priori’ (σελ. 66) — ὅποιες ἀγγλικές φράσεις κι ἂν ἀποδίδουν —, ἐνῶ βρίσκουμε διαφορούμενες τίς φράσεις ‘στενά σχετικές ἀπόψεις’ (σελ. 46), ‘συστατική λειτουργία τῆς γνώσης’ (σελ. 62). Τέλος, πιστεύουμε ὅτι ὀφείλεται σέ ἀπροσεξία ή ἀπόδοση ἐνός “in” με ἓνα “μέ” στήν ἑνατη σειρά τῆς σελ. 40. (Μέ αὐτή τήν εὐκαιρία, σχετικά με τή βιβλιογραφική ἀναφορά 41: Tbilisi εἶναι ή Τυφλίδα — δηλαδή ή Τυφλίς — καί ‘Tbilisi dissertation’ σημαίνει ‘διατριβή στό Πανεπιστήμιο τῆς Τυφλίδας’ καί όχι ‘διατριβή Τμπίλισι’.)

Τελειώνοντας, πρέπει να ποῦμε ὅτι, παρά τή σημαντική διαφωνία μας στό θέμα τῆς ἐπιλογῆς τοῦ πρωτοτύπου (ἐπιλογή γιά τήν ὁποία εὐθύνεται κυρίως ὁ διευθυντής τῆς σειρᾶς καί όχι ὁ ἐκδότης), θεωροῦμε τήν ἐκδοτική δουλειά ιδιαίτερα ἀξιέπαινη. Χαρακτηρίζεται ἀπό τεχνική πληρότητα καί εἶναι φανερό ὅτι ξεκινάει ἀπό ἐπιστημονική βάση καί ἔχει ἐπιστημονικούς στόχους. Κατ’ ἐπέκταση, καί ἔχοντας ὑπόψη καί μεταγενέστερους τόμους τῆς σειρᾶς, πρέπει να χαρακτηρίσουμε ὡς ιδιαίτερα θετική καί ἐλπιδοφόρα τήν προσπάθεια τῶν ἐκδόσεων “I. Ζαχαρόπουλος” που πραγματοποιεῖται με τή σειρά *Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη*. Ἡ “προγραμματική δήλωση” τῆς σειρᾶς εἶναι πολύ ἐνθαρρυντική καί τά μέχρι τώρα δείγματα τῆς ἐκδοτικῆς δουλειᾶς μᾶς κάνουν να πιστεύουμε ὅτι, ἂν στό μέλλον ἐπιλεγθοῦν κατάλληλα κείμενα καί τρόποι παρουσίασῆς τους, ή προσπάθεια θα ἔχει θαυμάσια ἀποτελέσματα.

Σημειώσεις

1. Διατηρείται ή όρολογία τής έλληνικής μετάφρασης όπου είναι δυνατόν.
2. Άγγλόγλωσση έκδοση: J. Stalin, *Marxism and Linguistics*, N. York 1951, International Publishers (τόμος 35 τής σειράς Little Lenin Library). Ό Schaff δέν αναφέρεται καθόλου στόν Στάλιν.
3. Πρωτότυπη ρωσική έκδοση: *Marksizm i Filosofija jazyka*, Λένινγκραντ 1930. Άγγλόγλωσση έκδοση: V. N. Volosinov, *Marxism and the Philosophy of Language*, New York 1973, Seminar Press. Τό παράρτημα II τής έκδοσης αὐτῆς είναι ένα κείμενο τοῦ I. R. Titunik πού κατατοπίζει γιά τήν “όμάδα Baxtin”. “Ένα άλλο κατατοπιστικό κείμενο είναι ό πρόλογος τοῦ Michel Aucouturier στό: Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικῆς*, Ἀθήνα 1980, Πλέθρον. Είναι άπίθανο νά μή γνώριζε ό Schaff τήν ύπαρξη τοῦ Baxtin, αλλά είναι πιθανό νά μή γνώριζε (τό 1964) τήν ύπαρξη τής ομάδας του και τή δουλειά της στή δεκαετία τοῦ ’20. Ἡ δουλειά αὐτή έπεσε σέ δυσμένεια στίς αρχές τοῦ 1930, ή ομάδα διαλύθηκε, γιά νά επιβιώσει τελικά ό Baxtin, νά αναγνωριστεῖ αναδρομικά ή δουλειά του, και νά τιμηθεῖ ό ἴδιος τό 1971, μέ τελετή γιά τήν 75η επέτειο τῶν γενεθλίων του στό Πανεπιστήμιο τής Μόσχας. Τά ἴχνη τοῦ Volosinov, πού γεννήθηκε τό 1895, έχουν χαθεῖ. Ἦταν μέλος τής “όμάδας Baxtin”, και ἴσως τό πιό πάνω βιβλίο, τοῦ όποίου φέρεται ως συγγραφέας, νά είναι κι αὐτό γραμμένο άπό τόν Baxtin. Πάντως ό Schaff δέν αναφέρεται καθόλου στοῦς Baxtin-Volosinov.
4. Ἡ θέση αὐτή, άν και δέν προχωράει ως τήν εξέταση τής άρνητικῆς βάσης τής γνήσιας φιλοσοφίας, συντάσσεται μέ τή βασική άποψη γιά τή σημερινή λειτουργία, αλλά και χρησιμότητα, τής φιλοσοφίας τής Σχολῆς τής Φρανκφούρτης, και ειδικά τοῦ Max Horkheimer. Βλέπε: M. Horkheimer “Ἡ Κοινωνική Λειτουργία τής Φιλοσοφίας”, στό *Die gesellschaftliche Funktion der Philosophie*, Frankfurt 1976, Suhrkamp Verlag. Π.Σ. Βαλλιάνος, “Τό όπλο τής κριτικῆς: Ἡ Σχολή τής Φρανκφούρτης και ή άπελευθέρωση τοῦ λόγου”, στό *Σύγχρονα Θέματα*, 14, Μάρτιος 1982· εισαγωγή τοῦ Π.Σ. Βαλλιάνου στό πιό πάνω κείμενο τοῦ Horkheimer στό *Signum*, 11, Ἰούνιος 1980.
5. Νά σημειωθοῦν δύο πράγματα. Πρῶτον, στό απόσπασμα αὐτό, πού άποτελεῖ τό συμπέρασμα τοῦ πέμπτου κεφαλαίου και βρίσκεται 18 μόλις σελίδες πρίν άπό τό τέλος τοῦ βιβλίου, γιά πρώτη οὔσιαστικά φορά ό Schaff χρησιμοποιεῖ τούς όρους ‘άντίγραφο’, ‘άντανάκλαση’, ‘καθρέφτισμα’ ως άμοιβαῖα έναλλακτικούς· μέχρι τό σημείο αὐτό, ή υποστηριζόμενη γνωσιοθεωρία όνομαζόταν, άποκλειστικά, άντιγραφική. (Και, βέβαια, οί τρεῖς όροι δέν είναι ταυτόσημοι.) Δεύτερον, ή όλη μέχρι τώρα άνάλυση στόχευε σέ μία θεωρία τής γλώσσας· ή άντιγραφική θεωρία τής γλώσσας, πού έδῶ συμπε-

ρασματικά παρουσιάζεται, είναι αντίγραφο, ή ἔστω πόρισμα, τῆς ἀντιγραφικῆς θεωρίας τῆς γνώσης πού δὲν ἦταν τό ἀντικείμενο τῆς ὅλης ἐπιχειρηματολογίας.

6. Στό ἕκτο καί τελευταῖο κεφάλαιο, ὁ Schaff ἐγκαταλείπει τή μεθοδολογική δουλειά καί θεωριολογεῖ χωρίς θεωρία. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό κεφάλαιο αὐτό ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: “Τώρα πού ἡ ἀνάλυσή μας πλησιάζει στό τέλος της, εἶναι καιρός νά ποῦμε κάτι γιά τόν ἐνεργό ρόλο τῆς γλώσσας στήν πνευματική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου.” (σελ. 211)· καί ὅτι τό κεφάλαιο αὐτό δέν ἔχει καμία ὑποσημείωση ἢ βιβλιογραφική ἀναφορά.

7. Πράγματι, ἡ ἐλληνική ἐκδοση διαφέρει ἀπό τήν ἀμερικανική μόνο στά ἐξῆς σημεία: (α) ἀπό τίς τρεῖς παραγράφους στό πίσω ἐξώφυλλο τῆς ἀμερικανικῆς ἐκδοσης, οἱ δύο πρῶτες παραμένουν στήν ἴδια θέση καί στό ἐλληνικό ἐξώφυλλο, ἐνῶ ἡ τρίτη ἔχει μπεῖ μέσα στό βιβλίο, πρὶν ἀπό τόν πίνακα περιεχομένων, ὡς “Βιογραφικό” τοῦ Schaff, (β) οἱ σημειώσεις ἔχουν μπεῖ στό κάτω μέρος τῶν σελίδων ὅπου ἀναφέρονται, ἀντί ὅλες μαζί στό τέλος, (γ) ὁ Ἕλληνας μεταφραστής ἔχει προσθέσει τέσσερις δικές του σημειώσεις στό τρίτο κεφάλαιο, καί (δ) στήν ἐλληνική ἐκδοση ἔχουν προστεθεῖ τά ἐκδοτικά στοιχεῖα καί τά ὀνόματα τῶν ἐλλήνων συνεργατῶν τῆς ἐκδοσης, ἐνῶ ἔχουν ἀφαιρεθεῖ τά ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς ἀμερικανικῆς ἐκδοσης (δέν ἔχουν, δηλαδή, μεταφραστεῖ οἱ σελίδες (iii) καί (iv) τῆς ἀμερικανικῆς ἐκδοσης).

8. Νά σημειωθεῖ ὅτι ἀπό τό 1962 ὑπῆρχε στά ἀγγλικά τό βιβλίο τοῦ Schaff *Introduction to Semantics*.

9. “Ἐνα λάθος στή μετάφραση τῆς σημείωσης τοῦ (ἀμερικανοῦ) ἐπιμελητῆ στήν ἀρχή τῆς Βιβλιογραφίας (σελ. 229) εἶναι μιά χαριτωμένη νότα στό πρόβλημα. Ἔτσι διαβάζουμε: “Σημ. Ἐπιμ.: “Ὅπου ὑπάρχουν, ἀναφέρονται ἀγγλικές μεταφράσεις τῶν ἀγγλόγλωσσων ἔργων στά ὅποια παραπέμπει ὁ συγγραφέας.”